

Tanulmány

KOPONYAÁBRÁZOLÁS A MŰVÉSZETBEN

Pásztor Emil

az MTA rendes tagja, professor emeritus
epasztor@iif.hu

A koponyaábrázolások művészetekben történő vizsgálatához a jelenkori emberi koponya alakjára és funkcióira vonatkozó néhány természettudományos adatot kell ismertetnem. A koponya fejlődéstörténete ugyanis megszabja a megjelenítés kereteit, a funkció ismerete pedig a szerv jelentőségének, fontosságának mértékét jelöli meg.

Az emberi koponya evolúciós fejlődéséről

Az emberfélék (Hominidae) családjában a Homo erectus idején (1,6 milliótól 250 ezer évvel ezelőttig terjedő időben) történt egy nagyon gyors evolúciós fejlődés a Homo ágazatban, amely nagyméretű strukturális és funkcionális változásokat jelentett az agyban. Tömegesen jelentek meg az ún. *interneuronok*, azok az újabb idegsejtek, amelyek a korábban kialakult idegsejtek közé épültek be. Emellett az idegsejtek nyúlványaira egy zsírszerű anyag (mielinhüvely) alakult ki, amely az idegsejtnyúlványok szigetelésével az idegingerület haladásának sebességét növelte. Az agy tömegének megnövekedését és alakjának végleges kialakulását a koponya alakjának változása híven követte.

Az ember húsz-huszonöt éves korában, az agy fejlődésének befejeződésekor, a koponya növekedése is leáll. Az agy és a koponya evolúciójának ezt a menetét gének és génmutációk, valamint környezeti hatások irányítják (Hámmori, 2006). Az emberi koponya alakját talán óan határozta meg az újkor hajnalán Andreas Vesalius (1499–1550),¹ miszerint a koponya egy kétoldalt enyhén benyomott, elől és hátul kiöblösödő gömbhöz hasonlít.

A koponya funkcióiról

A koponya két főrésze az agykoponya és az arckoponya. Az agykoponya tokot képez az agy védelmére, az arckoponyában lévő alkalmas mélyedések az érzékszerveket védik, és a tápláló-légzőkészülék kezdeti részét képezik. A koponyaalap vastagabb csontjai a vérképzésben is részt vesznek. A koponya

¹ A modern orvostudományt 1543-tól számítjuk, amikor a németalföldi orvos, Andreas Vesalius hétkötetes munkája, az első emberi anatómiakönyv *De Humani Corporis Fabrica* címen megjelent. Vesalius boncolásai és irányítása alapján a rajzokat Stephan van Calcar, Tiziano tanítványa készítette, a kiadó Johannes Oporius volt Baselben.

egy csontjai passzív mozgásszervül is szolgálnak, mert a csont érdes felszíne vagy kiemelkedése a táplálék megragadásához és a rágáshoz szükséges izmok összehúzóódásához a fix alapot szolgáltatja.

Amikor a művészeti alkotásokban a koponya ábrázolását vizsgálom, csupán azt keresem, hogy milyen elv, megfontolás vagy filozófia vezethette az alkotó művészt, hogy koponyát ábrázoljon műalkotásában. *A koponya ábrázolása a művészetekben* címmel 1995-ben már tartottam egy előadást az Európai Idegsebészeti Kongresszuson,² és dolgozatom jelent meg a LAM-ban (*Lege Artis Medicinae*).

Koponya az indiai hitregékben

A hindu művészet a világ egyik legnagyobb vallásának, a hinduizmusnak a produktuma. A hinduizmus nyitott vallás, hosszú, lassú fejlődés eredménye, sok idegen vallást és hitételt engedett be, és képes volt azokat be is olvasztani. Ezért sok mítosszal (hitregével), legendával rendelkezik.³ A hinduizmusban nincs térítő szándék, Indián kívül a gazdasági és kulturális kapcsolatok révén terjedt el. Toleranciája és asszimilációs képessége igen erős. Puskás Ildikó (1984) megfogalmazása szerint: „Fennmaradásában, amikor átmenetileg a heterodoxiak látványos térnyerése háttérbe szorította, vagy amikor az iszlám hódítóként megjelent; kiteljesedésében ugyanezen ténye-

² Az Európai Idegsebészeti Társaság (EANS) vezetősége felkért, hogy a Berlinben, 1995-ben rendezendő kongresszuson egy szekciót szervezzek: *Idegsebészet és művészet* címmel. A világ elismerten legjobb idegsebészei közül előadásra kértem fel hat kollégát, akiknek művészeti érdeklődését jól ismertem (azért is a legkiválóbbak közül válogattam, hogy eleve kizárjam az esetleges támadást: „akik nem tudnak operálni, azok művészetéről beszélnek”). A szimpóziumnak nagy sikere volt.

³ A hinduizmus Buddhát a hindu Visnu isten kilencedik inkarnációjának tekinti.

zők hatottak. Még most is van ereje új elemeket beolvasztani... a hinduizmus nem egyszerűen vallás, hanem annál sokkal komplexebb, átfogóbb jelenség”, a hindu életforma szabályozója. Az ind panteonban számtalan isten, istennő, félisten, inkarnáció, bódhiszattva, démon, hős, hegyek, folyók, tavak istenei és egyéb személyiség, állatistenségek foglalnak helyet. Az aktuálisan betöltött funkciójuk alapján további elnevezések bonyolítják a helyzetet.⁴ Az istenek néha életkoruk periódusa szerint is más-más nevet kapnak. Sívának az upanisadokban 1008 nevét és jelzőjét sorolják fel. Síva egyik neve Kápálin, ami „koponyával díszítettet” jelent. A sokistenhívő vallás ellenére az indiai egyén úgy fordul valamely istenhez, mint az egyetlenhez.

A hindu mitológia anyagát tartalmazó írások az i. e. v. században álltak össze, de képekkel illusztrált kéziratok csak az i. sz. IV. században terjedtek el. Az istenségek művészi ábrázolását késleltette az a tény, hogy a hinduizmusnak nincs olyan központi alakja, aki a hittételek alapelveit előadta volna (mint a judaizmusban, a kereszténységben vagy az iszlámban), ezért sem szigorúan meghatározott hitvallás, sem papi hierarchia nem alakult ki. A hinduizmus egyik főirányzatában, a saivában a pusztító és teremtő aspektusok összekapcsolódása jellemző, de Síva pusztító aktusai (minden kalpa végén)⁵ szükségképpen

⁴ Példának említeném, hogy a Bhagavad Gitá 10. tanításában a Magasztos ismerteti számtalan saját nevét az aktuális funkciójának megfelelően: „Fürtöshajú vitéz tudd meg, / minden lény lelke én vagyok, / én a kezdet, az ételsors, / de az ember halála is. / Az Áditják között Visnu, / a fények között a Nap vagyok, / Marutok között Maricsi, s fent, / a csillagok között a Hold. / Száma-Véda a Védák között, / Indra az Istenek fölött, / érzések közt a higgadt ész, / s az érzés mindenben, mi él.”

⁵ Kalpa (rend, törvény) a hindu mitológia időszámítása. Egy Brahmá nap és éj = 24 ezer isteni év = 8640 millió emberi év. A Brahmá év után új kalpa kezdődik.

megelőzik a teremtés cselekedeteit. Síva zárán-doklását és aszkétaságát is hitrege alapozta meg.⁶

Az indiai mitológiában nagy szerepet játszik az emberi koponya. A hindu ikonográfiában az alábbi tárgyakat találjuk, amelyek emberi koponyából készültek: 1.) teljes koponya, *kápála*; 2.) koponyák összefűzött lánc, *kápalámalin*; 3.) evő- és ivóedény, valamint ételmet gyűjtő kerek vagy ovális edény (koponyatetőből, szintén *kápála*); 4.) bunkósbot (ami egy alkar vagy lábszárcsontból készült és a végébe koponyát erősítettek az öreglikon keresztül, *khatvanga*). Ilyen bunkósbotot csak a régmúltban használtak, ma fából faragott bot helyettesíti; 5.) dob (*damaru*, egy homokórához hasonló zeneszerszám, amelyet két koponyatetőből állítottak össze. Két koponyatetőt a domború felszínükkel egymáshoz erősítettek, nyitott oldalukon pedig bőrlemezket feszítettek rájuk. A szerkezethez szíjjal golyócskát erősítettek. A dobok rotálására a golyó hozzáütődik a bőrhártyákhoz, és doboló hangot ad.); 6.) koponyatetőből kivágott amulett; 7.) koponyával ékesített fejdísz.

Vajon a hindu mitológiában miért olyan jelentős a koponyaábrázolás? Ebben feltétlenül szerepe van magáról a halálról alkotott felfogásnak, a halottkultusz szerepének a hindu életformában. A hindu hittételek a halált a létezés természetes részének tekintik: születés, halál, újraszületés természetes módon követik egymást. A haláltól nem kell félni, a halottat pedig megfelelően kell kezelni. A veszélyt vagy halálos életveszélyt jelentő jelzést: koponya az alatta keresztbe tett lábszár-

⁶ Az ötfejű Brahmá súlyosan megsérti Sívát születése titkának feltárásával. Ezért Síva levágja Brahmá fénylő fejét. Brahmá megátkozta Sívát, zárandókútra kötelezi, és elválaszthatatlanul kezébe ragad a levágott fej. Síva csak a szent folyóban, a Gangeszben történő megtisztító fürdővel szabadulhatott meg az átoktól.

vagy alkarcsontokkal, a hindu mitológiában nem találtam. Más társadalmakban és nálunk is a „koponya a csontokkal” az elmúlást szimbolizálja, halálos életveszélyre figyelmeztet. A hindu mitológiában a koponya nemcsak az erőszakot, a rosszat jelenti, hanem pozitívumként a teremtés ciklusát megelőző, azt előkészítő szakaszt is.

Mivel az indiai művészi alkotásokban Síva főisten attribútumaként⁷ találunk leggyakrabban koponyát, vizsgálataimat Sívával, az univerzum pusztító és teremtő erőinek megtestesítőjével kapcsolatban végeztem.

Az Elefanta-szigeti Síva-szentély

A VII–VIII. században faragták ki a Sívának szentelt Elefanta-szigeti (régvi nevén Garapuri) barlangtemplomot. India spirituális energiájának ezen művészi megnyilvánulását ma a világörökség kincsei közé sorolják. A szentélyegyüttesben elsősorban Sívával és feleségével, Párvatival kapcsolatos hitregék kerülnek művészi megfogalmazásra. Ezt a műalkotást, életem nagy élményeként magam is megcsodálhattam, és a látottak leírásaként a koponya ikonográfiai alkalmazását szeretném bemutatni. Síva, a hindu „istenháromság” (Brahmá, Visnu, Síva) tagja, az indiai mitológiában legtöbbször koponyával „ékesítve” szerepel.⁸ Kétértelmű természete (az iszonyú és rosszindulatú, a pusztító, a rombolás kéréllhetetlen

⁷ Az attribútuum (latin, jelző) legáltalánosabb értelmében valamely tárgynak olyan lényeges tulajdonságát jelenti, amely nélkül a tárgy nem képzelhető el. Vallási vonatkozásban főleg istenek, szentek jelvényeit jelenti. Utalhat valamilyen történeti eseményre, mítosra is.

⁸ Síva első számú istenségi pozícióját egy mitológiai történet magyarázza: Visnu és Brahmá az elsőségért folyó évezredek harcukban egy fényes oszlopot követtek. Egyszer csak megjelent előttük Síva, mert az ő lingamja (a férfi nemzőerő jelképe) volt a fényes oszlop. Ezzel az istenek harca is megszűnt, Sívát pedig elismerték első számú istennek.

megtestesítője, valamint a segítő és jóindulatú, az építő és újjáteremtő) mind neveiben, mind a róla szóló történetekben megnyilvánul. Síva mitológiai szerepét jól demonstrálják az Elefanta-szigeti barlangok művészi alkotásai.⁹

A legszebb, a központi (Mahesa-murti) barlang, amely egy 40×40 m alapterületű és 5 m magas, hatalmas barlang, amelyben hat sorban áll, összesen harminchat oszlop „tartja” a mennyezetet. Mindezt a sziklák kivésésével, eltávolításával hozták létre. Az oszlopokon, a barlang falainak sík felületén, valamint bemélyedő fülkékben különülnek el a szoboregyüttesek, amelyek a Gupta-kor stílusjegyeit viselő sziklaépítészeti reprezentálják (rock-cut architecture), önmagukban is óriási szobrászati teljesítményt hordozva. Ezt a Sívának szentelt barlangszentélyt angol szakemberek „az indiai művészet leghatalmasabb alkotásának” nevezték el.¹⁰

Sorba vesszük a barlangszentély szoborcsoportjait a koponyaábrázolások hangsúlyozásával:

A • Táncoló Síva (Síva Natarádzsa) a táncosok királya közel három és fél méteres alak,

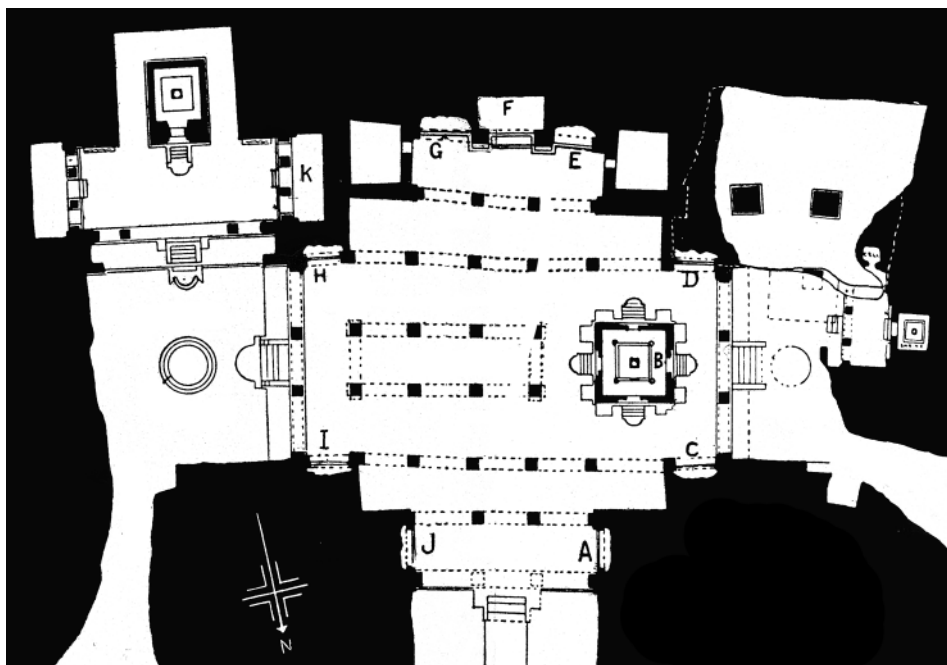
⁹ A szilárd sziklából kivágott Síva-szentélykomplexum, amelynek eredete az i. sz. VII. századra tehető, „India kapujától”, Mumbaitól (Bombay) 10 km-re, az Arab-tengerben fekszik. A nyolc km²-es szigetet az 1534-ben partra szálló portugálok az ott talált óriás méretű elefántszoborról nevezték el. A szigetről és a barlangokról szóló első hiteles tudósítás az orvosdoktor és fűszerkereskedő Garcia Da Ortától származik, aki társa volt Martim Afonso de Sousának, az elsőként partra szálló portugál hajóskapitánynak. A szentély művészeti szempontból való első értékelése az 1774-es angol megszállás utáni időkből származik.

¹⁰ Az Elefanta-templom alaprajzát a *Guide of Elephanta* című útikönyvből vettem, amelyet a helyszínen vásároltam, és amelyben az alaprajzon nagybetűkkel van jelölve a megfelelő szoborcsoport helye. Érdekes az is, hogy ebben az indiai szerző írta útikönyvben a Táncoló Síva nyolckarúának van leírva, ami sajtóhiba nem lehet, mert mind a nyolc kart és kartartást egyenként is leírja.

az alkotás misztikus táncával, végtagjainak és törzsének fantasztikus mozgásával az egész univerzumot mozgásba hozza, míg tekintete békés nyugalmat és boldogságot áraszt. Táncával meg tudja szabadítani híveit a szenvedéstől. Felesége, Párvatí is részt vesz a 108 testhelyzetet produkáló Tandava táncban. Síva egyik kezében a ritmust adó, homokóra alakú csörgődobot tartja, amely emberi koponyából készült. Hajának hullámaiban holdsarló, kígyó és koponya rejtőzködik. Apaszámára aszura (démon) testén táncol, akit Déví (istenanya) ölt meg.

A későbbiekben (főleg a x. századtól kezdve napjainkig) a táncoló Síva-ábrázolások közül főleg a bronz alkotások tűnnek fel szépségükkel. Talán az összes táncoló Síva-alkotás közül a legszebb, a x. századból, Madrászból származó mű (ismeretlen művésztől), amely ma a londoni Viktória és Albert Múzeumban csodálható meg. Ezek a bronzszobrok átlagosan 100–150 cm magasak. Híresek az amszterdami Ázsiai Művészetek Múzeumában, a delhi és madrászi múzeumokban lévő példányok, a számtalan, indiaszerte múzeumokban megtalálható hasonló alkotások. A Síva Natarádzsa jelképpé is vált, az istenség egyetemes pusztító és teremtő energiájának megnyilatkozása. A tánc az ősbibb időkben is a templomok szertartásához tartozott, a négy ősi tánc akkor megjelenített kar- és testtartását ma is alkalmazzák.

B • Belső Síva-szentély a központi barlang főbejárata mögött egy 6×6 méteres kocka alakú „építmény”, amelyben a négy világtájnak megfelelően ajtók nyílnak. Az ajtókat ajtónállók őrzik, melyek között legmagasabb rangú Jama, a halál istene, aki pányvával fogja ki áldozatait, és akinek fejdíszén emberi koponya díszel, figyelmeztetve mindenkit végső sorsára. Ezen kisméretű szentély falai

1. kép • Az Elefanta-szigeti Siva-szentély alaprajza. A betűk a szoborcsoportok helyét jelölik.

simák, de középiütt egy emelvényen Siva ősi attribútuma a lingam, a természet generatív erejének szimbóluma merevedik fel. A fallus alsó részét Brahmának, közepét Visnunak, felső harmadát Sívának tulajdonítják.

C • Andhaka démont megölő Siva a szentély elrettentő Siva-alakja. A négyméteres szobor holdsarlót, kobrát és koponyát visel a koronáján. Ez Siva pusztító, romboló formája, duzzadt szemével, vicsorgó fogaival. A szobor legendája a következő: Andhaka démon természetellenes nemi vágyat táplált Párvatí, Siva felesége irányában, ami Siva kegyetlen haragját váltotta ki. A harcba egy másik démon, Nila is beszállt Andhaka oldalán. Siva Andhakát legyőzte, Nilának pedig fejét vette, és a koponyáján táncol.

D • Siva és Párvatí házasságát megelevenítő szép domborműben az egész család, Párvatí apjával, Himalájával az élen, boldogan

ünnepel. Brahmá a főpap szerepét, Visnu a boldog párt megáldó isten szerepét tölti be.

E • Siva megváltoztatja a Gangesz folyását. A legenda szerint Bhagíratha király megtudta, hogy ősei csak akkor juthatnak a mennybe, ha hamvaikat a Gangesz vizével megszentelik. Viszont abban az időben a Gangesz csak a mennyben folyt. Ezért Bhagíratha Siva segítségét kérte a folyó földre hívásához. A folyó teljes erejével zuhant Siva hajfűrtjei közé, de abban lecsillapodott, és csipőjén át nyugodtan folyt tovább. Bhagíratha a szent folyó vizével megszentelhette ősei hamvait, a teljesen kiszáradt föld pedig Siva jóvoltából termékenyítő vízhez jutott. Siva legnagyobb jótéteménye a Gangesz lecsapolása volt. A panelen demonstrált rengeteg víz a gazdagságot szimbolizálja.

F • Trimurti, a bráhmaizmus új istenségfogalma, a központi barlang észak-déli

tengelye végében, központi helyen áll. A világhírű „isteni hármasság”, egy három és fél méteres kolosszális, mellközépig érő szobor három arccal. Egyes magyarázatok szerint a teremtő Brahmá, a megőrző Visnu és a pusztító-megújító Síva szellemi egyesülését jelenti. Más magyarázat szerint ez egy Sívának szentelt komplexum, amely Síva különböző megnyilvánulásait jelenti: a szembe néző arcban a meditáló Sívát, a jobboldaliban a békés, női jellegű Sívát, a baloldali arcban pedig a haragvó Sívát kígyókkal és koponyával látjuk. Az óriási méretek ellenére az arcokat rendkívül finom részletességgel dolgozták ki.

G • Síva-saktija (női teremtőenergiája) Dévi anyaistennő, a legnagyobb hatalmú istennő, sok alakban jelenik meg, de mindegyikben Síva felesége. Jótevő és szépséges formája Párvatí. Mint jótevő isten, Durgá képében öli meg Mahisát, a bivalyszörnyet. Félelmetes, legvérszomjasabb alakja, Káli formájában megöli a démonokat, vérüket megissza, és vad táncával végül még az isteneket, Sívát is megtapossa. Koponyából fűzött nyakláncot visel, két kezében *levágott fejek*.

H • Síva és Párvatí kockajátékot játszik. Síva elveszti a játszmat, de férfiasan viseli a veszteségeket. A domborműből szinte áradnak Síva Párvatí iránti mély érzései.

I • Rávana megmozgatja a hegyet. Rávana démonkirály, Síva rajongója, feldúlja Síva lakhelyét a Kailasza-hegyen, de a színesbőrű törpe, Nandísvara tiltakozik, és népével fenyegetőzik. A viták után Síva lábujjának egyetlen nyomásával helyreállítja a rendet.

J • Síva, a Jóga lordja lótoszon ülve meditál. Az arc vonásaiból érezhető Síva bölcs nyugalma és spirituális ereje. Bizonyított, hogy szigorú aszkézissel önismerethez és megvilágosodáshoz lehet jutni. Mellékalakként jelenik meg Brahmá és Indra az őket szállító

2. kép • Parvati királynő, Síva felesége. A világ egyik legszebb női szobra, Csóla-kori bronz.

vahanákon (istent hordozó állatokon), a hatytyúrn és az elefánton.

K • Egy panelen kivételesen nem Síva, hanem **Matrika** (istenanya, Mother Goddess) nyolc formában jelenik meg, akiket különböző istenek feleségei (energiái) vesznek körül.

A szobrok jelentős része súlyosan károsodott.

Ezzel körbejártuk az indiai művészet egyik világhírű produktumát, hangsúlyozva az emberi koponya attribútumkénti szerepét a Sívának szentelt barlangszobrászatban.

Koponyával jelzett művészi alkotások

A későbbi korok művészetében továbbra is fontos téma az istenábrázolás. Így például Síva a félelmetes Bhairava képében koponyával díszített koronát hord (aranyozott fém szobor, Nepál, xvii–xix. sz.), Érdekes az a festmény, amelyen Sívát a Brahmá gyilkossága miatt elítélik, és a kép a vándorlását szemlélteti. A koponyahordozókhoz hasonló alak (lásd később) nyakában koponyafüzérrel, koponyából készült alamizsnát gyűjtő tállal és kápálikára emlékeztető más attribútumokkal (Kangra stílus, Punjab, kb. 1820). Egy másik képen Bhairava a papagájon lovagol (festmény, Kangra stílus, Punjab, kb. 1820), hajának dekorációja félhold és koponyák, egyik kezében koponyát tart. Egy xii. századi, Karnatakából származó szobron Síva-Bhairava koponyafüzérrel, koponyából készült dobbal és fegyverekkel van felszerelve.

Tartalmában kétértelmű, de nyugodt környezetet mutató festmény: a Síva és családja (Kangra stílus, 1790). Ugyanis Síva szépséges megjelenése ellenére gonosz, a temetők és tetemegetők feldúlójaként mint Bhútésvara van jelen, és koponyákat fűz össze füzérnek. Mellette, az égő halotti máglyánál ül felesége, Párvatí, öleiben hatfejű gyermekével, Kárttikéjával.¹¹ Másik gyermekük, az elefántfejű Ganésa szintén jelen van. A boldog családi kör egyetlen és közös elfoglaltsága, hogy zsinórra fűzik a halottak koponyáját. A kép előterében egy koponyás csontváz hever, amelynek csontjait kutyák hordják szét. A kép felső háttérét hegyes-völgyes békés táj tölti ki. Ez a rendkívül érdekes és lenyűgöző,

¹¹ Kárttikéja születésekor olyan szép volt, hogy hat anya könyörgött szoptatásáért, felneveléséért. Kérésüket meghallgatva Kárttikéja hat fejet növesztett magának. Később hadistenné lett.

3. kép • Trimurti, Síva háromarcú ábrázolása

„szépnek tartható” mű a londoni Viktória és Albert Múzeumban megcsodálható.

Egy másik családi képen az összes családtag és a szent állatok jelenlétében Párvatí koponyatetőből kínál italt Sívának (Pahari/Guler stílus, kb. 1775). Hangulatos kép a *Síva és Párvatí a tenaszon* (Jaipurból, kb. 1800), amelyen Síva koponyákból álló nyakláncot visel. Csak Síva és Párvatí szerepel azon a festményen, amelyen Síva csörgődobot emel egyik kezével, Párvatí koponyákkal tele kötényét mutatja Sívának (Kangra stílus, xiii. sz.).

Csámundá, Dévi istenanya negatív aspektusa csonttá lesaványodott aszkétát ábrázol fegyvereivel, köztük a koponyavégű buzogánnyal (Orissza, ix. sz.) Ma a British Múzeumban látható. Az előző alkotáshoz teljesen hasonló fogalmazású mészke szobor, jól látható koponyadíszítésekkel (Közép-India, xi. sz.) ma Berlinben az Indiai Művészetek Múzeumában látható.

Koponyahordozók

A kápálika szó a kápála főnévből ered, mely koponyát, alamizsnástalat, csészét, a kápálika pedig koponyahordozót jelent. A III–V. század körül jelent meg Indiában a koponyahordozóknak nevezett aszkétarend, amely Bengálban még ma is működik. Síva Bhairava-kultuszát követik, és már messziről fel-

4. kép • Síva egy törpe démon testén táncol. Az őt övező fénykoszorú a dicsőségét hirdeti, de egyben a pusztítás és újjászületés ciklusát is jelképezi. Kezében két koponyatetőből készített csörgődob. Bronz, x. sz., Madrasz.

ismerhetők, mert háromágú bottal járnak, testüket hamuval dörzsölik be, fejüket leborotváltják, fülbealót hordanak, vörös köntöst viselnek, és koponyacsészből esznek, isznak, azzal koldulnak. A koponyát fétisként és koldulócsészeként egyaránt használják. A falvakba csak koldulás céljából és csupán két házba térhettek be, és egész napra meg kellett elégedniük az adománnyal. Kétségbe vonták a védák csalhatatlanságát. Vándoroknak (parivrádzsakáknak) is nevezték őket. A koponyával járók számának növekedésével alakult ki az „új” szellemi irányzat: a tantra (tan = vezérfonal). A tantra egy hatalmas szintézis, amely képes volt egyesíteni a népi folklór alakjait a hinduizmus isteneivel, istennőivel. A tantra szerint Siva ereje mindnyájunkban bennünk van, de az erő „felébresztéséhez” különböző technikai megoldásokat kell alkalmazni.¹²

A koponyával járók szektájában sem szervezett egyházzról, sem papságról nincs szó, a központnak tartható Sripurvata városában a *bölcsnek* nevezettek adnak útmutatást. A homokóra alakú csörgődob jelképe a kápálíka szektának is, mert emberi koponyából készül.

A halál nem jelenti a létezés végét

A koponyaábrázolás tárgyi elemeinek ismeretése után megfogalmazhatunk néhány elvi következtetést. Ahogyan az egyes isteneknek, különösen Sívának és Saktijának (a női alapelv megtestesülése) pozitív teremtő aspektusa

¹² A tantrikus technikák közé tartoznak: szádhana (a Bódhiszattvák képi megidézését szolgáló előírások), móksa (a végső felszabadulás célja, meditálás istenek képein), mantra (titokzatos igék mondása), mudra, haszta (speciális kéztartás buddhista és hindu neve), ászana (speciális testtartás, földön ülő helyzet), mandala (istenséget jelző geometrikus minta) használata, hatha jóga, pránájama (lélegzetszabályozás), padmászana (ülés lótusz-helyzetben). Ezek részletes vizsgálatára nagyobb tanulmányt igényel.

5. kép • Káli, a fekete földanya koponyafüzért visel, jobb kezében egy levágott, vérző fejet tart.

mellett romboló, pusztító jellege is van, úgy a hozzájuk tartozó attribútumnak, a koponyának is lehet kettős értelmezése. A hinduizmusban a koponya nemcsak a halált, hanem a létezés egységével az újraszületést is jelenti. A létkörforgás biztosítja, hogy a halál nem jelenti a létezés végét, miáltal a koponyának nemcsak negatív, hanem pozitív aspektusa is lehetséges, a pusztítás megelőzi, és helyet ad a teremtésnek. A démonok ellen harcba induló istenség az ellenség megfélemlítésére koponyával ékesített fejdísz, nyakában koponyafüzért hord. Ugyanakkor békés családi körülmények között kellemes közös időöltésül szolgálhat a füzér készítése koponyákból (lásd a *Siva és családja* festményt).

A koponyának a hindu ikonográfiában elfoglalt ilyen fontos szerepe mellett nem találtam olyan hindu festményt, amelyben a koponya az eszmei tartalom középpontjában

foglalt volna helyet. Európában főleg a xvii. században szinte divattá vált a *Vanitas-csendélet*, a *Vanitas-kép* készítése. Ezekben az alkotásokban a csendes és nyugodt csendéleti tárgyak vagy a természeti háttér előterében helyezkedik el a koponya az élet múlandóságát és hiábavalóságát hirdetvén. Nyilvánvaló, hogy a Vanitas-képek hiánya a hindu művészetben az élet és a halál értékelésével van összefüggésben. Az élet nem lehet hiábavaló, mert az életben tettekkel és megfelelő magatartással készülünk fel az újjászületésre.

Esetleg olyan tiltó rendelkezések is megjelenhettek, mint a Gupta-korban (i. sz. 320–600), amikor a festészet és a szobrászat szabadságát korlátozták. Az ekkoriban összeállított *Silpasásztra* bizonyos fokig megszabta az ábrázolás szabályait, vezérelveit, mint például a kéz- és testtartásokat, az attribútumokat, az arányokat, a méreteket, a használható öntvényeket, eljárásokat.

Indiai mesék

A VIII–XII. század idején az indiai irodalomban jelentős szerepet játszottak a mesék. Az állat- és tündérmesék után fontossá vált a hindu mitológia témaköreinek és azok szereplőinek, különösen Sívának és Kálinak megjelenése a mesékben, így például *A hulladémon huszonöt meséje* sorozatban. A fej (koponya) kultúrtörténeti szerepének fontosságára hívja fel a figyelmet a 6. mese: ebben Kálinak szentelt áldozatként saját fejét vágja le a fiatal férj, és példáját követi a sógora is. A fiatalasszony szeretteinek elvesztése miatt áldozatként fel akarja akasztani magát. Egy égi hang ezt nem engedi, és a tervezett áldozat honorálásaképpen a levágott fejeket visszaadja. Az asszony a fejeket a törzsekhez illeszti, de véletlenül felcserélve. Kérdés: ki legyen a nő férje? Válasz: a férj legyen az a test, amelyik a férj fejét vi-

seli, „mert a testrészek közül legfőbb a fej, a felismerés is a fej alapján történik”.

Az ősi hindu áldozati szertartások színes, de borzasztó leírását kapjuk a 25. mesében. A szerzetes „vérrel felloccsolt földre csontok fehér porával rajzolt varázskört, a kör négy oldalára vérrel teli csészéket állított, emberzsírból készült méccsessel világította meg a varázslat helyét, áldozati tűz lobogott mellette”. Áldozat-

6. kép • Siva és családja. A képen látható, hogy Siva a szépsége ellenére gonosz, s mint Bhutasvara, a temető és tetemégetők feldúlója, koponyafüzért készít. Felesége, Párvatí a halotti máglya mellett ül; ölében egyik gyermeke, Karttikéja. Ez a gyermek oly szép volt, hogy hat anyja akarta szoptatni, Karttikéja ezért hat fejet növesztett magának. Másik gyermekük az elefántfejű Ganésa. Mindnyájan a koponyák felfűzésében segítenek.

tot mutatott be: „egy koponyát csillogó emberi fogakkal töltött meg, virágokat és illatszereket hintett elé, emberszem porával megfüstölte, emberhúst nyújtott felé.”

A tanulságos mesetörténetek fontos válszokat adnak az élet számtalan problémájára: *Csodálatosak a szerelem útjai, és félelmetes a gyümölcse; Lehet olyan bűnelkövetés, hogy senki sem bűnös; A nemes lelkek hamarabb hagyják el életüket, mint az igazság ösvényét* stb. E mesék üdvére válnak az egész világnak: „aki akár egyetlen sort illő tisztelettel felolvas vagy meghallgat belőle, azon nem fog semmiféle átok.”

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a hinduizmus vallási, mitológiai rendszere még ma is táplálja az indiai irodalmat és mű-

vészetet. Síva vagy valamelyik megjelenési formája attribútumaként gyakran látjuk a koponyát vagy a koponyából készült tárgyakat. Az Elefanta-szigeti Síva-szentély, mint a hinduizmus művészetének egyik legnagyobb alkotása, mindezt jól demonstrálja. A koponyahordozók Sívát követő aszkéta rend, amelynek legfontosabb jellemzője a természetfeletti erők megszerzése. A X. századdal induló későbbi műalkotásokban, különösen a bronzszobrászatban és a festészetben az ikonográfia fontos tárgyát képezi a koponya. A mesék az indiai irodalom gyöngyszemei.

Kulcsszavak: *koponya, hinduizmus, elefantai barlangok, Síva-szentély, koponyahordozók*

IRODALOM

- A hulladémon huszonöt meséje.* (1963). (Vekkerdi József fordítása), Európa, Budapest
- Baktay Ervin (1963): *India művészete.* 2. kiad. Képzőművészeti Alap, Budapest
- Bhagavad Gítá. A Magasztos szövege* (1987). (Vekkerdi József nyersfordítása alapján fordította Lakatos István) Európa, Budapest
- Blurton, T. Richard (1992): *Hindu Art.* British Museum Press, London
- Cotterell, Arthur (1994): *Mitoszok és legendák enciklopédiája.* Pantheon, Budapest
- Hámori József (2006): Az emberi agy fejlődésének története. *Magyar Tudomány.* 12, 1453–1463.
- Horváth Vera (1980): *Az indiai művészet évezredei.* Corvina, Budapest
- Hunyadi László (1998): *Az emberiség vallásai az őskortól napjainkig.* Lipták, Budapest
- Ions, Veronica (1991): *Indiai mitológia.* Corvina, Bp.
- Kara István (2001): Kápálíka Szádhana. Szakdolgozat Kibővített szövege: http://hu.wikisource.org/wiki/K%C3%A1palika_Sz%C3%A1dhana#endnote_xxix
- Kramish, Stella (1946): *The Hindu Temple.* Vols. I–II. University Publ., Calcutta
- Pásztor Emil (2004): Koponyaábrázolások a művészetben. „Voltunk, mint ti, lesztek, mint mi”. *Lege Artis Medicinae.* 14, II, 804–807.
- Puskás Ildikó (1984): *Istenek tánca.* Gondolat, Bp.
- Rao Gopinatha, T. A. (1968): *Elements of Hindu Iconography.* Paragon Book Reprint. Corp., New York
- Simon Róbert (szerk.) (2003): *A vallástörténet klasszikusai.* Osiris, Budapest
- Wani, V. M. (1985): *Guide to Elephanta Caves.* Bombay